

Johs. Ewalds oversættelse af Klopstocks *Der Messias*

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

Around 1766, Johannes Ewald (1743-81) started to translate Friedrich Gottlieb Klopstock's still unfinished epic *Der Messias* from the revised version printed in Halle 1760. He only managed v. 1-298 of the first song. Some ten years later, he returned to the matter making a fair copy of the text and including 32 footnotes where he explained the difficulties that he encountered when trying his hand at Danish hexameters. Whatever Ewald aimed to do with these pages, nothing came of it. They were printed in two editions of his *Collected Writings* in 1851 and 1920-24. However, the text in theory and practice shows how careful Ewald wanted to be as a lyrical poet. This is discussed and exemplified in sections treating his handling of metre, vocabulary and idioms, his self-critical footnotes and his relation to German language and archaic Danish. Quotes from other contemporary Danish academics who in printed or hand-written attempts tried to cope with him are inserted. Klopstock and Ewald share the fate of being much more respected in the history of literature than still read as a classic. Yet both in their respective vernaculars introduced a specific lyrical style on the basis of a largely irrational imagery and a sometimes incomprehensibly condensed language. This along with an almost religious respect for poetry was a heritage they passed on to the next century.

Indledende

F.G. Klopstock udsendte sit livs hovedværk, eposet *Der Messias*, i årene 1748-73. Omkring 1766 begyndte Johs. Ewald på at oversætte den da ufuldførte tekst til dansk. Han kom ikke videre end til v. 298 i 1. Sang.¹ En egenhændig afskrift fra ca. 1776 af disse vers er bevaret som siderne 21r-29r i en kladdebog.² Denne tekst indeholder – moderne udgiverrettelser fradraget – ca. 270 selvrettelser³ samt 32 fodnoter med bemærkninger til oversættelsen, hvoraf den sidste, nr. 33,⁴ meddeler de tyske v. 124-125 (74).⁵ To verslinjepar får en alternativ version (68:1-6 og 72:30-34), og fodnoteteksterne nr. 2, 12 og 23 giver yderligere henholdsvis en halv og to (ukomplette) alternative verslinjer. Afskriften trykkes for første gang i 1851 og igen i en udtømmende tekstkritisk udgave i 1920.⁶ Trods offentliggørelsen har de ikke tiltrukket sig større opmærksomhed i Ewaldforskningen.⁷

Det udaterede foliohefte har haft en broget skæbne. En god del blade er blevet fjernet, og 37 blade er syet ind på en tom plads. Det umuliggør en

sikker datering af afskriften i forhold til håndskriftets øvrige tekstdele, der bl.a. omfatter forarbejder fra ca. 1773 til *Balders Død*, 1775.

Ewalds tyske *Messias*-forlæg har været Københavner-trykket fra 1755 i den 2. forbedrede udgave, som tryktes i Halle 1760.⁸ Forrest i bindet stod, som i 1755, Klopstocks lille afhandling »Von der heiligen Poesie«. Den svarer på klar prosa ja til det teoretiske spørgsmål i 1. Sangs v. 8-17, om digtekunsten tør nærme sig den kristne forsoningslære. Klopstock betoner, at gendigteren skal have geni og smag, og at hans videreudviklinger – »Erdichtungen« i den rette »Schreibart« – skal kunne stå sig for religionens domstol. Hans udformning skal komme fra hjertet og ikke være blot kløgt og intellektuel skarpsindighed (»Witz«). Når den bevæger *hele* modtagerens sjæl, gøres denne til scene for det ophøjede (»Schauplatz des Erhabnen«). Klopstock anser poesien for en hellig og moralsk handling, idet han på én gang fastholder ideen om udødelighed og tanken om forbedring af jordisk lyksalighed. Ewald må have læst denne fortale med interesse og har fra 1769 som personlig bekendt af Klopstock kunnet drøfte poesi og poetik med ham mundtligt. Trods sin bekvemme status som kongelig dansk stipendiat fra 1. juli 1750 til dødsdagen 14. marts 1803 lærte Klopstock ganske vist aldrig dansk, men Ewald havde gået i domskolen i byen Slesvig 1754-58 og talte ifølge eksamensprotokollen tysk, da han aflagde examen artium ved Københavns Universitet 4. juli 1758 for at kunne begynde et teologisk studium.

Hvorfor har Ewald mon renskrevet sin *Messias*-oversættelse et tiår efter, at han har opgivet den? Er det tilfældigt, at netop de oversatte vers hylder digtningens ret til at gendigte hellige begivenheder og derpå beskriver den følelsesmæssige baggrund for Messias' erklæring om at ville lide forsoningsdøden? Klopstock indfører endog en kristen muse i form af en »Sionitinn« (v. 235-237), der i tidligere versioner hedder »Muse von Tabor«, forklarelsens bjerg nær Nazaret. Inspiration hertil er utvivlsomt den antikiserende musepåkaldelse i Miltons *Paradise Lost*, læst af Klopstock i J.J. Bodmers tyske oversættelse, 2. udgave fra 1742.

Handlingen i de 298 heksametre, Ewald oversatte, forhåndsresumeres således i 1760-udgaven:

Meßias entfernt sich von dem Volke, geht auf den Oelberg, und verspricht Gott noch einmal in einem feyerlichen Gebete, die Erlösung zu übernehmen. Hierauf fangen die Leiden der Erlösung in seiner Seele an. Sein Engel, Gabriel, wird von ihm in den Himmel geschickt, das Gebet vor Gott zu bringen. Um den Himmel sind

lauter Sonnen. Gabriel geht durch einen Sonnenweg, von dem ehemals ein ätherischer Strom nach Eden herunter floß. Er hört auf einer der nächsten Sonnen ein Lied mit an, das allezeit, nach dem Dreymalheilig, gesungen wird. Eloa, der erhabenste unter allen Engeln, und den Gott besonders zu seinen Diensten braucht, kommt Gabriel entgegen, und führt ihn zu dem Altare des Meßias.⁹

Den bibelhjemlede handling i 1. Sang er indskrænket til, at Jesus kort før påske efter at have lært i templet om dagen ved aften gik op på Oliebjerget og tilbragte natten der (fx Mark 11,11 og 13,3, Luk 22,39, Joh 8,1-2). Resten består af Klopstocks »Erdichtungen« i smag med Miltons kosmiske syner og konflikterne deri.

Ville Ewald have oversat videre frem i Klopstocks *Messiad*, som han værdsatte hele sit liv? Han var fra midten af 1770'erne en fuldt udlært og forfinet verskunstner med en selvkritisk fornemmelse, der da var sjælden i dette håndværk. At han ikke skulle have fået øje på kantede og usikre stilgreb i sit afbrudte ungdomsarbejde, lyder utroligt. På den anden side kunne der for en poet med pengesorger være en sund boghandlertankegang i at få hele eposet ud på dansk, nu da den første samlede udgave, trykt i Halle, I-IV, 1751-1773, var afsluttet.¹⁰ I Ewalds privatliv indvarsler dybtfølt religiøs lyrik netop omkring 1777-78 hans vist nok ærligt mente overgang til en pietistisk farvet kristendom.

Fire andre spæde begyndelser fra sidst i 1770'erne til en dansk *Messias*-oversættelse er dog bevaret, så af en eller anden grund har forehavendet været aktuelt.¹¹ Oversætterne, der kendte hinanden rigtigt godt, er Jens Wadum (1746-1804), embedsmand og stifter af Ewalds fanklub Det danske Litteraturselskab i 1775, med v. 1-164 af 1. Sang bevaret i manuskript, juristen P.K. Trojel (1754-84) med v. 1-84 af 1. Sang, oplæst i november 1778 i Litteraturselskabet og trykt 1801, Ewalds skriftefader pastor J.C. Schönheyder (1742-1803) med v. 1-185 af 5. Sang bevaret som manuskript og Ewalds nære ven i de sidste leveår Friedrich Münter (1761-1830) med 10. Sangs slutning, der nu er tabt, men omtalt i dennes dagbog 1781 som drøftet i samtale med Klopstock.

En komplet oversættelse ved Hans Pontoppidan (1730-1802), fra 1777 præst i Rønne, afsluttedes i 1786, og han søgte via universitetsbogtrykker J.F. Schultz i 1787 forgæves at samle abonnenter. V. 1-461 af 5. Sang tryktes i tidsskriftet *Minerva* for november 1787, hvortil senere i 1929 kom v. 1-9 af 1. Sang.¹² Manuskriptet til hefte 3 med 11.-15. Sang er tabt, men hefte 1, 2 og 4 er bevaret.¹³ 1.-10. Sang har Københavner-udgaven

bind I-II, 1755-56, som forlæg. Hefte 4 med 16.-20. Sang må være efter Halle-udgaven 1773, da Københavner-udgaven standser i 1768 i og med 15. Sang.¹⁴ Pontoppidans håndskrift er dediceret til Frederik V's anden hustru, dronning Juliane Marie, der fra Struensees fald og henrettelse i 1772 frem til kronprins Frederiks magtovertagelse i 1784 havde ikke ubetydelig indflydelse på den førte politik i Ove Høegh-Guldbergs regeringsperiode. Enkedronningen kan måske ligefrem have bestilt oversættelsen.¹⁵

En videnskabelig undersøgelse af hele dette materiale foreligger ikke.¹⁶ Klopstocks hovedværk er til dato ikke blevet offentliggjort i en dansk oversættelse. Opgaven er hverken blevet nemmere eller mere tiltrækkende med tiden og vil næppe nogensinde blive løst. Ingen af de bevarede forsøg kan hjælpe en moderne oversætter stort.

Erobring af heksametret

Med den nordeuropæiske metriske reform, der når Danmark fra og med 1620'erne, vinder det regelmæssige metrum aleksandrineren (6 jamber med cæsur i midten) indpas i dansksproget epik, lyrik og dramatik, stort set i denne genrerækkefølge. Heksametret er derimod så godt som uopdyrket.¹⁷ Dets på dansk uvante gangart dannes af 5 daktyler, hvoraf de 4 første kan erstattes af trokæer eller spondæer, mens den 5. står fast, og den 6. og sidste versfod skal enten være 1 spondæ eller 1 trokæ. Versmålet har voldt den unge Ewald problemer, og i samtiden er han ikke ene om at reagere således.¹⁸ Den afbrudte Klopstock-oversættelse blev Ewalds eneste eksempel på ren heksameterdigtning.

Rytmen må Ewald stadig kæmpe for at opretholde. Hans gode kendskab til tysk fra skoletiden i Slesvig 1754-58 har snarere været til vildledning end vejledning. Hyppigt optrædende ord som »Mensch« eller »Menschheit« svarer nemlig ikke i stavelsetal til »Menneske«, »Menneskehed« eller »Menneskelighed«, og »Göttlichkeit« passer hverken til »Gud«, »Guddom« eller »Guddommelighed«, ligesom »göttlich« hedder »guddommelig« på dansk. Det sidste beklager Ewald i sin fodnotetekst nr. 29 til v. 101 med konstatering af, at oversættelsen »Himmelske« ville være for »lidet« sigende. Allerede i optakten må Ewald rytmisk betinget veksle »göttlichen Sohn« (v. 6) til »almægtige Søn« (66:14), hvad der teologisk set reducerer en overordnet bestemmelse til en enkelt guddommelig egenskab. Begrebet »unsterbliche Seele« (v. 1, jf. også v. 64, 213, 221) omdannes til »udøende Sjæl« (med tryk på »dø-«, 66:4), fordi »udødelige« giver

en ubetonet stavelse for meget. Ewalds notetekst nr. 1 meddeler det tyske adjektiv og røber derved dårlig samvittighed over valget af et ikke-gængs dansk ord. Ewald vover ikke her som P.K. Trojel at erstatte ordets trykløse »-e-« af en apostrof (elision) til »udødelig'«. ¹⁹ »Menschen« (v. 1) bliver – med den forgæves undskyldende fodnotetekst nr. 2 – til det kønsbestemte »Brødre« (66:4-5), og (Kristi) »Menschheit« (v. 2) bliver med samme skævhed til »Manddom« (66:7). En nødløsning er »Manden af Støv« (67:7) for »den Menschen« (v. 14), siden dukker »Mand« (73:15) for »Mensch« (v. 109) op som Kristi ord om hans inkarnation som Guds søn, der ellers ikke er specifikt kønsligt karakteriseret i evangelierne. Når »die Menschen« i Kristi udsagn (v. 136) bliver til det belærende eller påmindende »de faldne« (74:33), understreger Ewald afstanden mellem Guds søn og menneskeheden, mens Klopstocks Kristus fremhæver sin beslutning om at dø for at frelse menneskene. Ordene »de Faldne« dukker op lidt senere (75:11), nu som gengivelse af »die Sünde« (v. 143). Frelserens »Liebe« (v. 70) til menneskene må oversættes ved enstavelsesordet »Lyst« (originalen bringes i Ewalds fodnotetekst nr. 21), og det bliver ikke bedre af, at det foranstillede adjektiv »brünstiger« gengives heksameterventligt som »brændende« (70:28). I et rytmisk nødstilfælde bliver substantivet »Erquickung« (for det trætte legeme) til infinitiven »hville«, og det præcise verbum »verlangt« svækkes betydningsmæssigt til »vil maaskee« (v. 63, 70:15).

Præsens participier kan løse rytmiske vanskeligheder, men på bekostning af elegance. Klopstocks »Beim Grabe der Seher / Wächst dort unten ruhiges Moos in der kühlenden Erde« (v. 66-67) bliver til »Ved Seernes Grave, / Voxer et Roetilbydende Moos, Hvor Jorden er kjølig« (70:20-23), hvorved Ewald indfører en klunget sammensat dansk præsens participium og stryger det handlingsverbum »kühlenden«, der løber glat på tysk, til fordel for konstateringen »kjølig«; meningen med »ruhiges« er vel nærmest det »bløde« mos. I stedet for en ledsætning har Ewald uden træfsikkerhed forsøgt sig med et præpositionsled, først for vagt ved »i den kjølede Slette«, så for præcist med »paa kjølede Tørv-Bund« over for Klopstocks almene »Erde«. ²⁰ Wadum har »Ved Seernes Gravstæd / Voxer hist nedden det roelige Moes i den kølende Jordbund«. Pontoppidan har to løsninger på sidste halvdel af den fulde linje: »i kiølige Grund udbredet« og »I den kiølede Grund (...) sig udbreder«. Trojel skriver »af den kiølige Jordbrud« (med en fantasifuld trykfejl for »Jordbund«!). ²¹ At englen Gabriel stod »feyrend« (v. 56) ved indgangen til bjerget Morija, bliver hos Ewald til det kejtede »I festelig Andagt« (70:3-4); P.K. Trojel udelader ordet. ²²

Da Messias på Morijas top nærmer sig »dem Vater« (v. 39), nødes Ewald til at redde rytmen ved indskud af et »evige« (68:26), men anfører i sin notetekst nr. 14 samvittighedsfuldt: »lagt til for Versets Skyld – «. Klopstock hæfter to ledsætninger på »Vater«: »der wegen des Volkes, / Dem die Stimme geschah, voll Zorn gen Himmel hinaufstieg« (v. 39-40) – baggrunden er, at en »gewaltige Stimme« (v. 35) har forkyndt Guds nedstigen og nærvær. Ewald klarer at løse stilen op til: »Som opirred mod Folket hvortil hans Stemme talte – « (68:27-28), men udbygger derpå det tyske vers' anden halvdel til en hel dansk verslinje: »Vendte sig bort fra vor Jord i en skrækkelig voxende Vrede – « (68:29-30), med tre bogstavrim på den labiodentale konsonant v- (samt ét tryksvagt tilfælde på initialt v-!). Guds bevægelse tilbage til det himmelske i Klopstocks »hinaufstieg« erstattes således af en understreget kassation af det jordiske, hvor »voll Zorn« forstærkes ved at blive subjektivt defineret som »skrækkelig« og objektivt tillagt en iagttagelig vækst. Ewald betyder dog i den lange notetekst nr. 15, at han er gået så lige ind i digterens ide, som det er muligt, og »kun har vovet at male den noget videre ud«, tvunget af »Versificationens Vanskelighed«.

Da »Ringsum nahm ihn der Oelbaum ins Kühle« (v. 53) bliver til »Kjø-lende Ollie Træe modtog ham« (69:22), kommenterer Ewald i notetekst nr. 17, at »Udtrykket taber i Oversættelsen«. Ja, afgjort. Fra samme situation – Messias i andagt på bjergtoppen – stammer billedet af den tjenende seraf Gabriel, der stod »am Eingang / Zwoer umdufteten Cedern« (v. 56-57) og så sin herre passere for at stige op – Ewald skriver »Under det Helliges IndGang, et Par omdunstede Cedrer« (69:26-27) og bytter originalens v. 55, 56, 57 om til 56-57, 55, 56. Det er acceptabelt, at en oversætter redder forlægget hjem ved omgruppering af ord inden for nogle få verslinjer, og Ewald hænges jo ikke af enderim. Han kommenterer i notetekst nr. 18:

Efter Ordene kunne jeg ikke oversætte dette, uden at blive uforstaaelig – Jeg troer at have truffet Digterens Tanke – Indgangen til Bjerget eller til Skoven synes mig ikke engang at kunde tænkes paa her Det er Bjerg-Spidsen, som Digteren bliver ved at forestille sig som det Hellige i Jerusalems Tempel.

Dette er en selvstændig tolkning. Fra v. 58 er Ewald atter synkroniseret med Klopstock. Stedet er hos Pontoppidan blevet savende i versrytmen: »Mellem to høye med AftenTaage omsvævede Cedre« og er ufrivilligt komisk hos Wadum, der forestiller sig »Tvende omtaagede Cedrer«, men

kan undskyldes med, at participiumsformen først fra det 19. århundrede noteres for betydningen »beruset«.

Klopstock nævner »allgegenwärtiges Anschau« (v. 217), hvor Ewald har »sit overalt nærværende Aasyn« (78:38-39); i sin undskyldende notetekst nr. 28 til det tyske vers 89 ønsker Ewald, at han også kunne oversætte »göttliches Schau« til »Herligheds Aasyn« (72:8). At »Tiefen« (v. 13) gengives »Af-Grund« (67:6) og ikke »Dyb« (pluralis), er rytmisk bestemt, men mens det første er et negativt ord, kan »Dyb« også have positiv betydning. Det er overflødigt, at »So hört meinen Gesang« (v. 20) skal ændres til »O saa mærk paa min Sang« (67:18) og ikke »hør paa«, og det ødelægger pointen med den påfølgende indtrængende gentagelse: »Hört mich« (v. 23), som oversættes »Hører! – « (imperativ pl.) (67:23). Én undvigelse i moderne øren kan undskyldes ved Ewald-tidens sprogstade. Klopstock bruger ordet »begeistert« (v. 297), hvad Ewald oversætter til »Henrykt i Aanden« (dvs. rykket hen) (82:38, jf. 82:36) med en genoptagelse af Klopstocks begreb »entzückungsvoll« tidligere i verslinjen. I Videnskabernes Selskabs danske ordbog erklæres verbet »Begeistrer« i 1784 for »Et nyt poetisk Ord, som man har begyndt at bruge i Poesie«,²³ og det knæsættes i realiteten først af Oehlschläger i det næste århundrede.

Der er en del eksempler på, at oversætteren enten *gør noget abstrakt* i forlægget *konkret eller omvendt*. Klopstock foretrækker gerne det stiliserende og abstrakte, mens Ewald er fristet til at gå i modsat retning med sansede eller realistisk gengivne detaljer. Det drejer sig dog også samtidig for Ewald om at fremskaffe nogle ord af den ønskede betydning, der i stavelsetal og trykfordeling kan fylde heksametret optimalt. Klopstock skriver om helvedes ånder, at en hvælving brister »Ungestüm« (voldsomt) under dem (v. 156), Ewald forsøger sig med det hørte »knagende«,²⁴ men ender med den uhjemlede tidsbestemmelse »pludselig« (75:32), der hverken angiver lyd eller styrkegrad.

Også en omvenden af *et negativt udsagn til et positivt eller omvendt* er et hjælpemiddel. Når Klopstock om det genskabte Edens kyst efter dommedag skriver »Nie wird dann sein Gestade von hohen Versammlungen leer seyn« (v. 220), bytter Ewald til det forsikrende »Evig skal høye Forsamlinger da bevandre dens Bredde« (dvs. strandbredder) (79:5-6). Wadum går tættere på: »Aldrig da bliver dens Bred fra høye Forsamlinger tom«.

Vekslen mellem ordklasser er yderligere et legalt hjælpemiddel, som kan illustreres i Klopstocks »ohne Verhüllung, ohne die Dämmrung« (v. 240) over for Ewalds »uskjult, ubeskygged« (80:7).

Nogle af de dunkelheder, Klopstocks digtning indeholder, oversætter Ewald ordret uden forklaring. Når Gud med et sært billede siger: »Ich breite mein Haupt durch die Himmel« (v. 141), er Ewald loyal, men ikke klarere ved at skrive: »I Himlene har jeg udbredet mit Hoved« (75:7-8). Ikke meget anskueligt.²⁵ Den gudskabte umålelige sfære (»Kreis«, v. 260) før menneskets tilblivelse »Formte sich noch in seine Gestalt« (v. 261), dengang Gud beså sit værk ved en vandring i det. Denne det skabtes endnu ufærdige status beskriver Ewald lidt mere stivbenet som »fremmed endnu i sit Kald til at være« (81:7-8).

Direkte oversættelsesfejl er der ingen af.

Arbejdsfodnoter

I sine 32 fodnoter, der kun gælder oversættelsens første halvdel til og med v. 125, leverer Ewald 27 gange forlæggets ordlyd.²⁶ 18 af disse noter indeholder ingen kommentarer. De øvrige forsyner Ewald med mere eller mindre detaljerede overvejelser, der belyser hans teknik. Tre gange fortvivler han om versmålets realisering: han anser sagen for »næsten umuelig«, medmindre en vis frihed kan tillades (nr. 3), og spørger sig selv, om han ikke snarere skulle have ladet teksten være »uoversificert« (nr. 15) og resigneret på versrytmen (nr. 26). En for så vidt præcisere version af v. 1 forkastes i notetekst nr. 2, fordi den gør »Hexameteren ildeklingende«, hvad Ewald efter datidige versregler dog ikke har ret i. Omskrivningen »Frugtæderens« over for Klopstocks enkle »Adams« (v. 3) er indsat for versrytmens skyld (notetekst nr. 3), skønt Ewald godt har set, at det langt fra forbedrer teksten.

Den sprogligt enkle vending i 1760-trykket »aus dunkler Ferne« (v. 9) drøftes i notetekst nr. 6. Den går dog fejlagtigt ud fra, at der står »In dunkler Ferne« (66:37), og det afføder urede. Ewald finder, at »i en mørk uafmaalelig Viide« (66:20-21) kan indeholde en passende tolkning af det tyske »dunkel«. Meningen er vel, at ordet både konkret betyder det »mørke« eller »sorte« og abstrakt står for det »uigennemskuelige, uoverskuelige«. Ewalds ambition er at udtrykke mere end »kun det halve af Digterens Tanke«, og han kan derfor ikke nøjes med det ordrette »mørk«. Valget af det ulyrisk klingende ord »uafmaalelig« er nærmest i smag med diktionen i C.B. Tullins tankelyrik i prisdigtene om søfartens oprindelse og virkninger og om skabningens ypperlighed, henholdsvis 1761 og 1764. Men problemet er vist mere, at »Viide« (dvs. vidde) ikke dækker

»die Ferne«, men vælges for at passe til tysk »in« og i grunden er uforståeligt. Det er jordisk digtekunst, der set med Guds øjne kommer fra »det dunkle fjerne«, mens Ewalds version spørger, om jordisk digtekunst må hæve sig til besyngelsen af forsoningsværket til en himmelsk guddommelig sfære, hvor den ikke har hjemme. Mest oplagt ville et udtryk som »fra det fjerne mørke« have været. Wadum skriver »af mørkeste Afstand«, Trojel »fra dunkel Fiernhed«,²⁷ Pontoppidan har »af langtfraliggende Mørke«.

Ewalds noter drøfter især ordvalg. Han må gøre enhver oversætters erfaring, at en glose på ét sprog rammer midt imellem to på et andet. Klopstocks verbum »entweihte« (v. 24) om byen Jerusalem, der efter hyldesten til Kristus som jordisk hersker palmesøndag er blind for hans sande betydning og væsen, oversættes til »vanærte sig« (67:25), men i notetekst nr. 10 finder Ewald dette svagere end det tyske ord og muligheden »vanhelligede« for stærk, så han kunne ønske, at »vanviede« var forståeligt dansk – det insisterer han dog ikke på. Senere kaldes Jerusalems borgere substantivisk (i dativ pl.) »diesen Entweihten« (v. 31), hvad Ewald oversætter som »disse Ureene« (med tryk på »-ree-«) (68:11). Trojel har her henholdsvis »vanær'de« og »disse Vanhellige«.²⁸

Klopstocks omtale af den hellige stad Jerusalem får i Ewald-notetekst nr. 12 en alternativ løsning. På tysk kaldes byen »itzt ein Altar des Bluts vergossen von Mördern« (v. 27), altså ordret »nu et alter for det blod, der udgødes af mordere«. Oprindeligt skrev Ewald, at byen nu kun var et alter »bestænkt« (en verbalisering af den tyske genitiv »des«) med »Blodet af myrde« (67:30-31), det sidste ord har varianten »dræbte«.²⁹ Da Klopstock specifikt mener Kristi blod, forbedrer Ewald til »bestænket med Blod, som udøstes af Drabsmænd« (68:5), endende i en fin og tilladelig slutspønde.³⁰ I noteteksten meddeler han endda, at verbet »bestænket« burde have været »besmitted«, men at dette »Bie-Ord« kun passer til »Stad« og »Pleyerske«, ikke til »Alter«. Den grammatiske term betegner her ikke et adverbium, men det modsatte af et betydningstungt »Hovedord«.³¹ I Ewalds sprog betyder »besmitte« vist først og fremmest »gøre syndefulde«, så ræsonnementet må være, at dette verbum kun kan bruges om noget, der betyder »menneske(r)« eller i det mindste kan personificeres.³² Et sådant ord ville unægtelig have været tilsat af Ewald, der dog ikke »uden Nødvendighed« vil vige fra sin original – »besmitte« opgives altså igen. Det konkrete »bestænke« dækker også nok bedre Klopstocks negative blodalter eller blodige alter. Trojel har det mere almene: »nu et Altar for Blodet, som Mordere udgiød«.³³

Notetekst nr. 23 drejer sig om begyndelsen af v. 80: »Ringsum lagen die Hügel beströmt von Düften der Dämmrung«, der bliver til »Høyene svømmede rundt omkring ham« (71:15), hvor dels verbet brugt om jord- eller klippehøje virker overdrevent, dels pronomenet »ham« er uklart (om forsoneren Kristus, der hverken findes eller underforstås i Klopstocks verslinje). Et ubrugt alternativ tror Ewald havde været nok så godt, nemlig »Rundt omkring laae Høyene svøbt' etc.«. Måske, men »laae (...) svøbt« er en tilstandsbeskrivelse, der ikke fanger bevægelserne fra tusmørkets vellugtende luftstrømme. I sin egen digtning bruger Ewald ellers med forkærlighed billedet af noget »strømmende«, når han skildrer elementerne ild og vand (og – i mindre grad – luft).³⁴ Trojel forsøger sig heldigere med »Høiene laae rundt om beströmt af Skumringens Dufter«. ³⁵ Wadum foreslår det humpende »Rundt om laae Høyene, i lifligste Aften-Tusmørke«, Pontoppidan forbedrer rytmen til »Runden om Høyene laae«. Notetekst nr. 24 beklager, at dansk til tyskens »in Düften der Dämmrung« ikke har et passende ord for »Düfte«, og oversætter derpå til »i Quællets Dunster« (71:15-16), med udtrykkelig forsvar for det arkaiserende danske ord »Quellet« (dvs. kvælden) som stærkere end »Aftenen« og lydligt mindre stødende end stavelsen »-mørk-« i et »Tusmørket«. Om »Düfte« er lette tåger eller flygtige dufte, kan ikke afgøres i den tyske tekst, det kunne også være begge dele, men på 18. århundredes dansk er det ligedan, så Ewalds indvending er ikke præcis. Fortsættelsen hos Klopstock (v. 81): »Gleich als wären sie schon neuerschaffen, und blühend, wie Eden«³⁶ fordanskes til »Ligesom var de alt skabte paa nye; og friske som Eden – « (71:17-18). I en separat notetekst 25 oplyser Ewald, at i hans forlæg står der »blühend«. Trojel klarer problemet med »som de alt paa ny vare skabte og blomstred' som Eden«.³⁷

Notetekst nr. 26 beklager, at »durchschauten« (v. 88), som betyder »igjennemskuede«, på grund af versrytmen må nøjes med at hedde »skuede« (71:19). Dertil kan føjes, at »den Inhalt« (v. 82) af, hvad Jesus siger, og som kun han og Gud Fader fuldt ud forstår, er gengivet som »dets Indhold« (71:20), men det eneste danske neutrumsord i det foregående er genitiven »Quællets« (71:16), som pronomenet ikke går på – Ewald forudsætter måske et uskrevet »det talte« om Jesu ytringer; adverbiet »Grændseløs« (71:21) fra tysk »Gränzlos« (v. 83) forvirrer yderligere.³⁸ Notetekst nr. 28 behandler verslinjen »Durch mein göttliches Schaun, bezeichnet, und glänzender sahen« (v. 89), hvor Kristus med Gud Fader ser frem til kommende dage med frelse og evig forsoningspagt, som vil stråle stærkere end deres fælles glæde over skaberværket i sin tid. Ewald

vil i sin nød tolke det tyske »Schaun« som »Aasyn«, for »saa er den øvrige Afgivelse ikke saa stor, som den synes at være« (72:36-37). Løsningen går an. Ordet »bezeichnet« oversat ligefremt til »betegned« (ved guddomsblik) (72:7) kan være ældre religiøst sprog for »(af)mærket«.

Under alle omstændigheder giver de kommenterende noter et indtryk af Ewalds samvittighedsfulde arbejde med teksten. Når de dukker op i hans egenhændige af- eller renskrift,³⁹ er det vel, fordi den skulle være endt i et prøvetryk og en subscriptionsindbydelse. Tilsvarende overvejelser fra de andre oversættere haves ikke.

Germanismer og arkaiserende dansk

I en del tilfælde bringer Ewald i håndskriftets margin, over en linje eller i fodnotetekster udvalgte ord fra den tyske originaltekst. Det sker enten for at forklare germanismer eller for at forsvare omskrivninger.

For »des Bundes« (dvs. pagten om Kristi forsoning) bruger Ewald germanismen »Bundets« (69:3), men dog også »Forbund« (66:11), »Pagts« (71:23) og »Pagtens« (73:12) (til henholdsvis forlæggets v. 41, 4, 84 og 107). Linjen (i frelserens tiltale til Jorden) »in deiner niedrigen Ferne« (v. 104) er med »i din vide din nedrige Frastand« (73:6-7) misforståelig for en moderne dansker, hvad allerede Ewalds dobbeltoversættelse med »vide« vist nok fornemmer (jf. en regibemærkning i *Adam og Ewa*, hvor ordet »nedrig« om Satan er synonymt med »lumsk«⁴⁰). Notetekst nr. 31 til stedet har et »NB«, der aldrig udlægges. »Niedriger Staub« (v. 194) bliver til »nedrigt Støv« (77:29, om serafim Gabriels fart gennem kosmos, hvor klo-der for hans fødder er som støv beboede af orme for en vandrør på en vej). Ordene »niedrig« og »nedrig« går fra og med Holberg-tiden hver deres veje på de to sprog, på tysk bevares en objektiv betydning af »lav, ringe« (også overført), på dansk bliver hovedvægten efterhånden lagt på »lumpen, gemen, nederdrægtig« (hvilket på nyere tysk hedder »niederträchtig, nichtswürdig«). Komparativen af perfektum participiet »geliebteres« (v. 105, om øjemed) følger Ewald i det på dansk helt umulige »elsktere« (73:8). Germanismen »Skimmer« (76:23, om det lys, Gabriel udbreder på Jorden) fra »Schimmer« (v. 170) er ikke god, men tidstypisk.⁴¹ Noget heldigere er dannelsen til »sanftthränendes Auge« (v. 106): »stille taarende Øye« (73:10), men verbet slår ikke rod på dansk. »Einmuth« (v. 90) (enstemmighed, enighed) oversættes til »Samfund« (72:9), hvad der vil forvirre nutidslæsere. Skævt virker også »süßen wallenden« (v. 108) forstået

som »søde hoppende« (glæder, om Kristi oplevelse af at være menneske) (73:13), »boblende« eller »brusende« ville være korrekte, men Ewalds kreativitet må roses. Klopstocks noget kunstige »dem ersten Getöse kry-stallener Meere« (v. 262) (om baggrundslydene på Guds første vandring i den nyskabte og endnu mennesketomme natur) gengives som »det første Bulder af brusende Have« (81:11), med variantforslaget »skummende«,⁴² altså mere realistisk end hos Klopstock, hvor det glasklare havvand nærmere associerer til stille end til storm. Klopstock karakteriserer keruber-nes harper i verbet »Schallen« (v. 231), som Ewald så oversætter med verbet »skingre« (79:23), hvor »gjalde« nok var præcisere (det skingre ville på tysk blive gengivet i verber som »gellen, schrillen, schmetter«).

Tysk har som bekendt tre grammatiske køn, og feminin genus skal også i sammenligninger og overført tale (metaforer) bevares med endelsen »-in«. Ewald skriver »EfterLignerske« (67:1) for Klopstocks »Nachahmerinn« (v. 11) om (die) »Poesie«, »Pleyerske« eller »Pleyerinde« (67:30, 68:32 og 68:4) for »Pflegerinn« (v. 27) om »die Stadt«⁴³ og »Forkynderinden« (68:22) for »Verkündigerinn« (v. 37) om (eine) »Stimme« (tilskrevet Gud). Ewalds danske hunkønsformer i de tre substantiver forstås imidlertid kun af den, der gennemskuer, at tysk genus er blevet til dansk sexus; en gevinst kan ligge i den vundne daktyliske rytme. Både grammatisk og bogstaveligt hunkøn demonstreres i »Guds Beskuerske« (79:34) for »Seherinn Gottes« (v. 236) om Klopstocks zionitiske muse, og i samme vers har Ewald endda omskrevet »Hörerinn hoher unsterblicher Stimmen« til »vænt ved høye ved evige Stemmer« (»vænt« er rettet fra »vant«).⁴⁴ En klokkeklar germanisme er »bildete« (v. 165) gengivet »bildede« (76:14, om gudgivne tanker hos Gabriel), og Klopstocks »dich« (v. 174) står endog på tysk i Ewalds oversættelse (76:30)! Han giver »bewölkte« (om Jordens natur) (v. 192) ordret som »beskyede« (77:25) og danner et »sigtbarlig« (78:13) for tysk »sichtbar« (v. 204), men ingen af ordene vinder borgerret i dansk sprog.

Undertiden er også Ewalds dansk for langt fra vor tids. Det tyske »im Bilde« (dvs. symbolsk) (v. 52) gengives ved det nu uforståelige »forbildende« (69:21). Ordene »sein ganzes Betragen« (v. 181) udtrykkes for moderne læsere uheldigt i »hans heele Forretning« (77:5, om hvad englen Gabriel i nær fremtid vil foretage sig – »forrette« – for Guds trone, oplevet af den fremsynede Kristus). Verbet »rauschenden« (om en lund) (v. 207) oversættes til det kraftige »ruskende« (78:18-19), hvor på moderne dansk »brusende« ville have været bedre, fordi Klopstocks øvrige tekst her paralleliserer til rolige bjerge, en fredelig dal og en skyggefuld løvsal (i v.

206, 209-210). Men på ældre dansk kan både Sneedorff og Ewald citeres for at lade »ruske« betyde »bruse, knitre« – Ewald bruger det i *Philets Forslag om Pebersvendene*, 1771, om sit ideal af en anstændig ung smuk kvinde, hvis enkle, pletfrit hvide og ukunstlede dragt netop ikke som persisk silke »rusker« erotisk forjættende om hendes fødder.⁴⁵ Videre i oversættelsen her taler Ewald på dansk i samme ældre betydning om sfæriske harmonier, der »Ruskende« (79:21) på vindenes vinger søger imod solens kyster, hvor Klopstock skriver »Rauschend« (v. 230). Et gentaget »sinnlos« (v. 152-153, om helvedes ånder, der i magtesløshed over for Gud ødelægger sig selv) oversættes »sindløs« (75:26 og 75:28), hvad der skal betyde »sanseløs, ude af sig selv, fra forstanden« (om deres fortvivelse), Wadum har »sandsesløs«; Ewald bruger selv det daktyliske ord »sandse-løs« i *Balders Død*, 1775.⁴⁶

Enestående er det, at genitiven »Adams« (v. 3) afføder en selv gjort og ikke umiddelbart fattelig kenning, »Frugtæderens« (66:8-9, om den første mand), dog med en undskyldning i fodnotetekst nr. 3. Eva spiste som bekendt af kundskabstræets frugt *før* Adam (1. Mos 3,6) – men hun ville måske i Ewalds sprog være betegnet »-ædersken« eller »-æderinden«?

Af gode løsninger, hvoraf der er flere end af de tvivlsomme, skal her nævnes enkelte virkelig spændende. Klopstocks konkrete »vorm schauenden Auge der Gottheit« (v. 30) forkortes nok ufordelagtigt til det mere abstrakte »for Alvidenheds Øye« (68:9-10), mens til gengæld omtalen af Jerusalem-borgerne ændres, så »sie waren, Gott zu verstehn, zu niedrige Sünder« (v. 38) gendigtes som »til at fatte Gud, var de alt for nedeltet i Synder« (68:24-25) – et forvarsel om det endnu mere konkrete »Leer«, de faldne i Ewalds ode »Til Sielen«, 1780, ikke kan hæve sig fra (str. 13 og 17); Klopstocks originale ordlyd bringes dog i notetekst nr. 13. Wadum, Trojel og Pontoppidan bliver alle tæt på Klopstocks abstrakte formulering. Kristus på toppen af bjerget Morija øst for Jerusalem siges at være »am benachbarten Himmel« (v. 72), hvilket utvungent bliver til »ved Himmelens Grændser« (70:32-33), en rettelse fra det mere konkret meteorologiske »tæt under Skyen«.⁴⁷ »Zügen der Menschheit« (v. 112) klares fint hjem rytmisk som »Menniske-Skabning« (73:21-22). Guds vrede stemme »im donnernden Wetter gesprochen« (v. 77) præciseres til »talt i tordnende Lynild« (71:9-10), hvor adjektivet syntaktisk er underordnet det kronologisk første led i processen, lynet; Wadum har »i tordnende Uveir udtalt«, Trojel »talet ud i en Torden«.⁴⁸ Udtrykket »vorm nahen Gewitter« (v. 149) udbygges til det konkretere »Under de lumrende Skyer, hvori tunge Tordener hänge« (75:19-20), ledsætningen lød oprindelig mattere

»som nu hastig vil briste«. ⁴⁹ Rytmask og sprogligt er Ewald nøjagtig nok, når »Fernanbetend, von neuen Gedanken gewaltig erhoben« (v. 159, om den bedende Gabriel) oversættes »Langtfra tilbedende, mægtig opløftet af nyfødte Tanker« (76:3-4), hvor adjektivet har varianten »fremmede«. ⁵⁰ Lige så vellykket er »tusind' alfare Veye« (i kosmos) (77:30-31) for Klopstocks »tausend eröfnete Wege« (v. 195, med trykfejl); Wadum har »tusind aabene Veye«. Kysterne, som skaberen passerer i sin inspektion af det skabte, tilføjes ledsætningen »die sich, wie Welten, zusammengebirgten« (v. 263), altså bragte sig sammen som bjerge, hvad der hos Ewald bliver til en appositionel perfektum participium »opbunkede paa hinanden, som Verdner« (81:12-13), mens to varianter med verbet »opstable« kasseres. ⁵¹

Konkluderende om Ewalds tekst

Det overordnede indtryk af Ewalds gengivelse bliver, at den ved nogle formelle træk gør Klopstocks ofte enkle ord og sætninger mere skriftsproglige, undertiden ved at indføre udtryk, der ikke alene er kejtet omskrivende, men også ukendte på dansk. Således fx når »die Dichtkunst« (v. 9) bliver til perifraser »den digtende Kunst« (66:20, »digtede« ville have været bedre), Wadum skriver »Digter-Kunsten«, Trojel »Digtkonsten«. ⁵² Eller når det enkle tyske »die Reihe der Zeiten (...) die Tage der Zukunft« (v. 88) bliver til den af heksametret bestemte kombination: »Tidernes *Rad, Tilkommelsens Dage*« (oprindeligt stod der »Tilkommende«⁵³) (72:5-6); de (her) kursiverede ord virker prædikenagtigt højtidelige. Samme virkning gør bøjningsformer som »revst« (68:7) til »losriß« (v. 28), »steegst« (68:19) til »hinaufstieg« (v. 40), »veedst« (73:3) til »weißst« (v. 102), »est« (80:21) til »bist« (v. 248), »fremgikst« (81:2) til »bey deinem Hervorgehn« (v. 257) og »stoedst« (81:15) til »standest« (v. 264); de var allerede i skrivende stund gammeldags, men kunne formidle en klang af ærværdig religiøs sprogbud. Forkortelsen »der'« (68:15) for »deres« er ikke ukendt i Ewalds versforfatterskab.

Andre gange – men sjældnere – bliver teksten ewaldiseret, fx i den ovenfor (ved v. 38) citerede indsættelse af det drastiske handlingsverbum »nedelted«. Ewald er desuden gladere for kraftige modsætninger end Klopstock, forklarligt gennem de velkendte forskelle på de to digteres temperament og livsløb. Udtrykket »sanftes Entzücken« (om følelser hos fremtidens kristne) (v. 150) forstærkes til »Gysen af Vellyst« (75:23-24),

og den følgende »süßbetäubend Gefühl des ewigen Lebens« (v. 151) bliver til »af det evige Liv en sødt forvirrende Forsmag« (75:25), hvor de to gange »for-« måske skal afspejle det svimlende og rundtossede. Tre gange indfører Ewald gentagelser uden dækning hos Klopstock (v. 10, 200 og 220-221 over for 66:22-23, 78:1-3, 79:5 og 7) simpelt hen for at overholde versemålet. I prøvestykkets sidste verslinje fremkalder Guds skabelse af den øverste seraf Eloa et billede af enhed imellem skaberen og det skabte. På tysk hedder det, at Eloa »sank, verloren in Gottes Anblick« (v. 298). Ewald skrev først, at Eloa »sank, og forsvandt i Guddommens Aasyn – «, og gjorde således et finit verbum af Klockstocks perfektum participium. Dernæst retter han »forvandt« til »bortsank«⁵⁴ med en varieret gentagelse. Den intensiverende form med foransat »bort-« understreger subjektets bevægelse (82:38-39). I disse eksempler tilslutter Ewald sig Klopstocks virkningsæstetik.

En metrikspecialist (og æstet) dømmer 200 år senere lakonisk og uargumenterende om Ewald: »Hans overs. af Klopstocks Messias I, 1-305 (V, 66) er et besværet forsøg«.⁵⁵ Stikprøver i Wadums, Trojels og Pontoppidans versioner af 1. Sang giver til resultat, at Ewalds manuskript trods alt nok leverer den mest intense overførelse af indholdet og den bedste beherskelse af Klopstocks metrum.

Messiadens betydning

Klopstocks *Messias* blev 1750'ernes kultbog for begejstrede unge læsere, der – ikke overraskende – senere knyttede oplevelsen af teksten sammen med deres ungdomstid. Selv da Klopstocks tekster blev overhalet af udviklingen i tysk litteratur gennem fx Goethe, Schiller, Voss, Wieland, Novalis og Hölderlin, bevarede mange beundringen for Messiaden og dens digter. En ubetinget respekt grænsende til ærefrygt og andagt mødte ham i al hans levetid. Hvad der betog – nok navnlig hos kvinder – var det stille ophøjede, det engleagtige, der både prægede Messiaden og mennesket Klopstock. Som ung mand var han lystig i selskab, pige glad og charmerende, hvad der både overraskede og forargede hans schweiziske lærerester, alvorsmanden J.J. Bodmer, som i 1750 ville tage sig af ham. Under sit Danmarksophold frem til 1770 var Klopstock en ivrig rytter i det nord-sjællandske, om vinteren løb han på skøjter i odesving (på Lyngby Sø). Siden lod han sig kanonisere som den hellige digter. Den unge Goethe var en af dem, der fandt en velkommen digterisk frihed i hans rimløse oder,

men dog i 1774 ved et besøg af den store mand så ham som typen på en værdig, tilknapet og noget selvhøjtidelig diplomat.⁵⁶

På længere sigt betød Klopstocks digtning et væsentligt kunstnerisk nybrud for det tyske sprog, selv om teksterne utvivlsomt allerede, mens han levede, var langt mere beundrede end læste. Også Ewald fornyer sit fædrelands sprogkunst, om end ikke i den dengang utrykte og ufuldførte Klopstock-oversættelse.

Ekskurs

I den aldrende Georg Brandes' Goethe-bog fra 1915 er Klopstock for resten – noget uforståeligt ud fra Brandes' ellers liberale relativisme – genstand for et af dansk litteraturforsknings groveste overfald. Under sin gennemgang af Goethes berømte og berygtede dagbogsroman *Den unge Werthers Lidelser* beskriver Brandes, hvorledes Werther og Lotte ifølge 16. juni-optegnelsen sammen ser ud på en stille brusende og vel-lugtende regn efter et tordenvejr, og hun uvilkårligt udbryder: »Klopstock!« Brandes ræsonnerer derpå over denne de unges genoplevelse af Klopstocks ode »Die Frühlingsfeier«, 1759 (med revideret version i *Oden*, 1771):

hvem kan i vore Dage betragte Klopstocks vulgære og indbildske Fjæs, hvem kan læse hans Værker uden at undres over den Dyrkelse, der saa længe blev ham til Del og som mer end noget andet røber, paa hvilket lavt kunstnerisk og aandeligt Stade det tyske Folk i hans Levetid stod.⁵⁷

Brandes kasserer i det følgende Klopstocks heksameter-teknik, hvad der ikke vidner om kendskab til datidens teorier om antikke græske heksameters overførelse til moderne sprog. Når Brandes frastødes så voldsomt, kan det skyldes dels Klopstocks fromladne »Bedehus-Poesi«, dels hans afvisning i 1776 af Goethe på grund af dennes påståede umoralske indflydelse på den purunge Weimar-hertug Karl Augusts livsførelse.⁵⁸ I Brandes' Goethe-bog nævnes Klopstock kun i neutrale personopregninger eller i negative sammenhænge, aldrig rosende eller med blot forståelse. Brandes' afsky for Klopstocks fysiognomi er i øvrigt en benægtelse af, hvad Goethe som ung havde fået ud af at analysere bardens ansigtstræk på Lavatersk.⁵⁹ Hverken Jens Juels portræt fra 1779 eller Anton Hickels fra

1798 eller vidnesbyrd fra samtidige, der besøgte Klopstock, synes at bekræfte Brandes' forbløffende hadefulde karakteristik.⁶⁰

Samtidsoplevelser af Klopstock

Johs. Ewald døde så ung, at han næppe nåede at registrere Klopstocks dalende betydning som avantgarde-digter i tysk litteratur. Læsning af Messiadens 6. Sang⁶¹ trøstede og styrkede ham endnu om aftenen 16. marts 1781 før hans død næste dag. Kilden hertil er vennen Friedrich Münters samtidige trykte mindeord på tysk 1781 og dansk 1782.⁶²

På en rejse til Holsten i 1787 mødte Jens Baggesen for første gang Klopstock i hans hjem i Hamburg mandag den 10. september og blev efter eget udsagn i en dagbog modtaget som Bibelens fortabte søn af den ungdommeligt virkende og elskværdigste »Selskabs Olding«. Klopstock læste op af sit posthume (!) drama over den tyske grammatik (!!), og de morede sig sammen over hans satiriske Lukian-stil. Ved bordet forførtes Baggesen af Klopstocks glæde over at blive feteret af en ukendt ung gæst til at nyde mere snustobak og vin end nogensinde før i sit liv. Senere samtalede de længe i Klopstocks »lillebitte Museum« (studerekammer) over en ølcocktail, værten selv miksede. De var blandt andet fælles om en veneration for Johannes Ewald. Fra dette besøg vandrer en drøftelse af heksametersvers på tysk og dansk (ud fra et håndskrift med de tre første sange af Voss' tyske *Iliade*-oversættelse, først trykt i 1793) og en skildring af Klopstocks udfoldelser i ridekunst diskret kamufleret over i det kapitel i *Labyrinten*, I, 1792, der omhandler Baggesens næste besøg i 1789.⁶³ Han tegner her atter et elskværdigt, men også mere formelt stileret billede af den nu 65-årige digter, med vægt på det blide og afdæmpede hos ham, et træk, som også andre i samtiden lagde mærke til. Baggesen fandt, at Klopstocks neddæmpede deklamation af egne digte var et *forte*, som ikke overstiger andre menneskers *piano*, og hans *pianissimo* er så godt som uhørligt, så modulationens rigtighed og finhed altid prioriteredes over dens styrke.⁶⁴

Uvenligere og mere usammenhængende er Schack Staffeldts portræt fra et besøg hos barden i januar 1796. Staffeldt, der allerede havde skrevet et da utrykt hyldestdigt til ham efter et første møde i maj 1793,⁶⁵ traf i den 72-årige Klopstock en lille med alderen krumrygget (»verschoben«) person, med et meget indtagende og selskabeligt væsen. Men han var også en mand, der først og fremmest fremhævede sig selv og sin digterberøm-

melse. Da det tilbage i 1793 var gået op for ham, at Staffeldt omhyggeligt nedskrev alle sine rejseoplevelser, lagde han nu hele tiden an på at imponere og levede i gang, gebærde og blik op til sit ry for »das Epische« (episk væsen og fremtræden), forstået som »Größe und Hoheit«. I en følelse af nu kun at være en »Exdichter der Deutschen« luftede Klopstock ifølge Staffeldts notater »gräulichen und bitteren Ehrenneid« imod Schiller, Wieland og især Goethe, hvis naturskildringer han fandt blindt opfattede, usorterede (»ohne Auswahl«) og uden forskønnende træk. Staffeldt sammenfatter sine indtryk af ham i de barske ord »ein aufgeblähter Poet« med skæv dømmekraft.⁶⁶ Og dog skal Staffeldt i sine sidste leveår, da han hengav sig til filosofiske refleksioner og læste skønlitteratur, stadig have værdsat *Der Messias*: »Unter den deutschen Dichtern war *Staffeldt* mit *Klopstock* und *Lessing* sehr vertraut. Die *Messias* hatte er in treuem Gedächtniße bewahrt«.⁶⁷

Arven fra Messiaden

Klopstocks virkning var dobbelt. Han befriede det tyske digtersprog fra ældre regeltvang ved at knæsette enderimsfrie vers, enten som heksametre og andre antikke former eller som frie vers, og han satte også i billedsprog og ordvalg fantasi og følelse fri fra oplysningstidens forstands- og fornuftsherredømme. Og lige så vigtigt: han blev ved sin personlige fremtræden et eksempel på, at en digter i kraft af sit geni godt kunne hæve sig til samfundets højeste klasser og blive accepteret – og ikke mindst lønnet – som åndsaristokrat af idealistiske enevældige fyrster (*in casu* den danske kong Frederik V og markgreve Karl Friedrich af Baden) uden at skulle beklæde et embede.

Ældre læsere afskyede Klopstock, fordi han opstillede gåder uden at give løsninger. Tilmed respekterede han i deres øren ikke de håndværksmæssige krav til digtekunst. De hævdede, at når digtning ikke havde enderim, let opfattedelige rytmer og et tydeligt indhold, kunne enhver sproglig ytring udgives for poetisk.⁶⁸ Det omvendte var ikke synligt for dem, nemlig at betegnelser som »Digter« og endog »Genie« med alt for gavmild hånd blev strøet ud til alskens rimende versemagere.

Allerede i 1751 tilbød den norskfødte teolog Nicolai Nannestad i *Lærde Tidender* (nr. 50) hjælp til det danske publikum med en omskrivning af Klopstocks tilegnelsesode til kongen foran i *Messias* til dansk hverdagsprosa. Han tillod sig endog at mene, at en umiddelbar uforståelighed just

var en kvalitet ved ethvert betydningsfuldt digt.⁶⁹ Da netop denne ode er relativt begribelig, illustrerer tilfældet, hvor uvant Klopstocks diktion forekom selv veluddannede mennesker. Fordybelsen i *Messias* faldt også Johs. Ewald svært og lykkedes først efter tre eller fire gennemlæsninger.⁷⁰ Endnu i 1782 udgav præsten Henrik Ussing bogen *Oplysende Anmærkninger til bedre at forstaae og nyttigere at bruge Sangene i den nyeste Psalme-Bog*, hvor navnlig de Klopstock-inspirerede salmer af Birgitte Boye i Ove Høegh-Guldbergs salmebog 1778 fik deres koncentrerede udtryk opløst i omstændelig prosa.⁷¹ P.C. Stenersen hævdede i 1752, at Klopstock i *Messiaden* har skrevet et vægtigt forsvar for kristendommen og gjort »det høye, det heroiske i vor Religion føleligt« for spottere langt bedre end mangen en ortodoks teolog med sine prædikener.⁷² Den gamle Holberg indrømmede derimod rent ud, at han ikke begreb Klopstock.⁷³

En bagklog eftertid kan i Klopstocks poesi se, hvorledes den poetiske tiltræknings- og gennemslagskraft i metaforer og øvrigt digterisk sprog begynder at få egenverdi og umærkeligt for samtiden skiller sig ud fra det religiøse råstof. Skildringer af lysfænomener i kosmos afløser hos ham de foregående perioders naivere og mere konkret belærende fremstillinger. Han hævdede sin suveræne ret til uklarheder såvel i de fremfabulerede scener som i stilen. Digtning bør tolkes, ligesom kirken altid har gjort det med de bibelske forlæg, der var Klopstocks udgangspunkt. Læseren forventes selvstændigt at arbejde på at få udbytte og glæde eller nydelse af teksten. Læsningen skal efter Klopstocks sparsomme teoretiske skrifter være en oplevelse, der rykker hen og river med, kort sagt: der virker. Balancen forskydes fra den rette lære til den religiøse følelse, udtrykt heftigt, kort og stærkt. Selv om Ewald i sine allersidste år vist nok bøjede sin sjæl ind under pietismen og følte sig frelst derved, udviklede han dog en selvgyldig digterisk individualisme, som han bliver tidens bedste eksempel på og efterlader som en arv, dansk litteratur i det 19. århundrede skulle vedgå. Den omhu, hvormed han læste Klopstock og forsøgte at oversætte ham, er kun en lille del af hans poetiske frigørelsesprojekt. Men lidt har også ret, når det gælder en digter af Johs. Ewalds rang og vægtfylde.

Litteratur

A. Danske *Messias*-oversættelser på Ewald-tiden:

Ewald, Johannes: ca. 1766, egenhændig afskrift fra ca. 1776 i NkS 489^e, nr. XIII, fol., Det Kongelige Bibliotek. Utrykt i samtiden, trykt i *SS V*,

- 1920, s. 66-82, med rettelser registreret i SS VI, 1924, s. 344-349. 1. Sang, v. 1-298, heksametre.
- Wadum, Jens (usigneret): ca.1776, NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Utrykt. 1. Sang, v. 1-164, heksametre.
- Trojel, P.K.: ca. 1778, NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Oplæst i Det danske Litteraturselskab i november 1778, trykt ved K.L. Rahbek (red): *Udvalgte Digte af Peter Magnus og Peter Kofod Trøjel*, II, 1801, s. 18-26, som »Forsøg til en Oversættelse af Messiaden«. 1. Sang, v. 1-84, heksametre.
- Schønheyder, J.C.: ca. 1779 (usigneret), NkS 1218 d, III, 4° = Forhandlinger og Arbejder fra Det danske Litteraturselskab, Det Kongelige Bibliotek. Utrykt. 5. Sang, v. 1-185, prosa.
- Münter, Fr. 1781, 10. Sangs slutning. Ifølge sin dagbog har Münter drøftet oversættelsen med Klopstock 17. juli 1781. Ej bevaret, heksametre.
- Pontoppidan, Hans: 1786 en komplet oversættelse afsluttet (Eaton 1929, s. 190), bevaret i original i NkS 174 c, 4°, I-III (hefte 1, 2 og 4, idet hefte 3 med 11.-15. Sang tabt). Udbudt i subskription uden held i 1787. Senere afskrift af hefte 1-2 = 1.-10. Sang i NkS 174 b, 4°, I-II (noget afvigende fra originalmanus). Tryk: 5. Sang v. 1-461, i *Minerva* november 1787, og 1. Sang, v. 1-29, i Eaton 1929, s. 190-191. Resten er utrykt, heksametre.

B. Trykt litteratur:

- Albertsen, L.L.: Forsvar for digteren Birgitte Boye i anledning af 200-året for Guldbergs salmebog, i: *Hymnologiske Meddelelser*, 1978, s. 11-29. København.
- Arnholz, Arthur: *Dansk verslære til brug ved undervisning og selvstudium*, II. *Centrale talevers*. København 1972.
- Baggesen, Jens: *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweitz og Frankerig*, I-II. København 1792-93.
- Blicher, Henrik: Schack Staffeldt – die Nachtseite seiner späteren Lebensjahre. En kommenteret gengivelse af etatsråd C.A.G.J. Engels optegnelser om Schack Staffeldt, i: *Danske Studier 1994*, s. 67-99. København.
- Blicher, Henrik (udg.): *Schack Staffeldt: Samlede digte, 2: Trykte digte og 3: Tekstkritik, varianter og kommentarer*. København 2001.
- Bohnen, Claus: Friedrich Gottlieb Klopstock, i: De Boor og Newalds *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*,

- VI. *Aufklärung, Sturm und Drang, frühe Klassik 1740-1789*, s. 230-254. München 1990.
- Brandes, Georg: *Wolfgang Goethe*, I. København 1915.
- Brix, Hans, V. Kuhr, Svend Aage Pallis, Niels Møller (udg.), med bibliografi ved Carl Dumreicher & R. Paulli: *Johannes Ewalds Samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*. Bd. I-VI. København 1914-1924 (Fotooptryk 1969, med teksttillæg udg. af Erik M. Christensen).
- Bull, Francis: *Fra Holberg til Nordal Brun. Studier til norsk aandshistorie*. Kristiania 1916.
- Dansk Ordbog*, ved Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I. København 1793.
- Eaton, J.W.: *The German Influence in Danish Literature in the Eighteenth Century. The German Circle in Copenhagen 1750-1770*. Cambridge 1929.
- Fafner, Jørgen: *Dansk Vershistorie*, I. *Dansk Verskunst II*, 1: *Fra Kunstpoesi til lyrisk frigørelse*. København 1994.
- Frandsen, Ernst: *Johannes Ewald. Et Stykke dansk Aandshistorie*. København 1939.
- Henriques, Alf: Et genfundent Ewald-dokument, i: *Danske Studier 1938*, s. 75-79. København.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Erster und Zweiter Band. København 1755.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Erster Band. Zweite, verbesserte Ausgabe. Halle 1760.
- Klopstock, F.G.: *Der Messias*. Samlet og revideret udgave. Altona 1780.
- Liebenberg, F.L. (udg.): *Johannes Ewalds Samtlige Skrifter*, I-VIII. København 1850-55.
- Liebenberg, F.L. (udg.): *Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, I. København 1851.
- Magon, Leopold: *Ein Jahrhundert geistiger und literarischer Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien 1750-1850*, I. *Die Klopstockzeit in Dänemark. Johannes Ewald*. Dortmund 1926 (det udkomne).
- Molbech, C.: *Digteren Adolf Vilhelm Schack Staffeldt. Et biographisk Ud-kast*. København 1851.
- Möller, Hans: *Beiträge zur Charakteristik der Dichtungen Johs. Ewalds*. Kiel 1906.
- Møller Nielsen, Kai: *Homer-oversættelser og heksameter-digte. Linjer gennem den danske litteraturs historie*. Odense 1974.
- Münter, Friedrich: Nachrichten von Johannes Ewalds Leben, i: *Deutsches Museum*, 2. 1781, s. 131-148. På dansk i: *Dansk Museum*, I, (juniheftet) 1782, s. 680-700. København.

Ordbog over det danske Sprog, I-XXVIII. København 1918-1956. Forkortet *ODS*.

Rahbek, K.L. (udg.): *Udvalgte Digte af Peter Magnus og Peter Kofod Trøjel*, I-II. København 1801.

Rønning, F.: *Rationalismens tidsalder. Sidste halvdel af det nittende århundrede. En literærhistorisk fremstilling. Første del: Det klopstockske tidsrum. 1750-1770*. København 1886.

SS, se Brix.

Spang-Hanssen, E.: Nogle Holbergiana, i: *Danske Studier 1964*, s. 116-123. København.

Stenersen, P.C. (under pseudonymerne Frønning Skeyværingsen og Thor Nyegaard): *Critiske Tanker over De riimfrie Vers*. København u.å. [1752].

Sørensen, Peer E.: *Håb og Erindring. Johannes Ewald i oplysningen*. København 1989.

Thomsen, Ejnar: Et og andet om Evangelisk-christelig Psalmebog, i *Danske Studier 1961*, s. 45-66. København.

Zeruneith, Keld: *Soldigteren, en biografi om Johannes Ewald*. København 1985.

Noter

I notetekster forkortes Ewalds *Samlede Skrifter*, I-VI, 1914-24, til: *SS* + bindnummer i romertal.

1. Klopstocks smukke verslinje, hvor himmeltronens lysstrøm ned over Edens have sammenlignes med regnbuens farver eller morgengryets (»Gleich den Farben des Regenbogens, oder der Frühe,«), trykkes først (som v. 203) i hans udgave af digtet fra Altona i 1780 og er Ewald ubekendt.
2. NkS 489^e, nr. XIII, fol., Det Kongelige Bibliotek, jf. manuskriptbeskrivelse *SS VI*, 1924, s. 411-412.
3. *SS VI*, s. 344-349.
4. Ewalds nummerering af fodnoterne går fra 1 til 33, men en note nr. 27 mangler i manuskriptet, både som tal i teksten og som notetekst.
5. Fremover bringes side- og linjetal fra *SS V*, s. 66-82, adskilt ved kolon, i parenteser i selve fremstillingen, fx: »(66:1)«; Ewalds udhævelser ved understregning, som gælder ord, han har forsynet med noter,

er ikke respekteret her, men kan eftergås i *SS V*-trykket. Alle tyske citater med versnummer i parentes, fx (v. 23), henviser, hvor ikke andet meddeles, til bind I af Halle-trykket i 2. udgave, 1760.

6. Liebenberg, F.L. (udg.): *Johannes Ewalds Samtlige Skrifter*, III. København 1851, s. 296-308; teksten er afskrevet af Christen Thaarup (†1849), der ville have placeret den efter *Adam og Ewa*, men Liebenberg finder den »for lidt heldig« til at stå andre steder end i bindets Anmærkninger. En komplet tekstkritisk udgave med Ewalds 32 fodnoter gengivet og oplysning om samtlige rettelser fremkom ved Svend Aage Pallis i 1920 i *SS V*, s. 66-82, og 1924 i *SS VI*, s. 344-349 og 411-412. Den noget ureglementerede situation omkring Liebenbergs Ewald-udgivelsesvirksomhed er fortalt af Paul V. Rubow i bogen *Oehlschlægers Arvtagere*, København 1947, s. 70-78.
7. Magon 1926, s. 295-296 samt noterne 45-49 på s. 526, er den første til at udnytte trykket i *SS V*, 1920. Frandsen 1939, s. 25-27, har en vag omtale af Messiadens betydning for Ewald. Møller Nielsen 1974, s. 46, har 5 linjers omtale ifølge Magon og indrullerer s. 48 uden bevisførelse Ewalds forsøg blandt de andre samtidige, der er »kunstnerisk mislykkede, specielt i rytmisk henseende«. Zeruneith 1985, s. 431, note 12, og Sørensen 1989, s. 336, nøjes med hver lidt over 1 linjes omtale af projektet. Fafner 1994, § 178, s. 311-312, har på halvanden side 5 eksempler på Ewalds kamp med – eller mod – rytmen.
8. Jf. *SS VI*, s. 344. Möller 1906, s. 7, fodnote 1, meddeler, at Ewalds forlæg ikke er tidsskrifttrykket fra 1748, men derimod (»genau«, som han skriver) bind I fra 1755; denne forkerte oplysning gentages hos Magon 1926, s. 295 og s. 526, note 46, hvor det samlede antal verslinjer hos Ewald følger anslås til 305 af originalens vers. Möllers kapitler »B. Stoffliche Entlehnungen aus dem Messias« (s. 35-47) karakteriserer navnlig Ewalds skuespil *Adam og Ewa*, *Balders Død* og *Fiskerne*. Möller læser Klopstock fra *Werke*, 1799. Se i øvrigt note 10 nedenfor.
9. Klopstock 1760, upagin. [s. 2].
10. Udgivelseshistorien er kompliceret. 1.-3. Sang udkom (anonymt) i tidsskriftet *Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes* i Bremen og Leipzig allerede i 1748 og i bogform i Halle 1749 i en piratudgave, men genoptryktes i et bind I med 1.-5. Sang i 1751, hvortil Klopstock brevligt havde meddelt noter. Halle-udgavens bind II, 1756, med 6.-10. Sang er et optryk af bind II i en Københavner-udgave

- fra 1755, ligesom Halle bind III, 1769, med 11.-15. Sang optrykker bind III fra 1768 af Københavner-udgaven (der stopper her), og Halle bind IV, 1773, fuldfører offentliggørelsen med 16.-20. Sang. Indimellem kom i 1760 Halle bind I i en 2. udgave, forbedret efter Københavner-udgavens bind I, 1755. En ny samlet udgave, revideret med omhu af Klopstock, udkom i Altona i 1781 (med trykkeår 1780) og en Ausgabe letzter Hand fyldte bind 3-6 i Klopstocks *Werke*, Leipzig 1799.
11. Data i dette og det følgende afsnit er hentet hos Møller Nielsen 1974, s. 46-48.
  12. Eaton 1929, s. 191-192, ifølge Møller Nielsen 1974, s. 276, note 16 efter nyere afskrift i NkS 174 b, 4°, se nedenfor note 14.
  13. NkS 174 c, 4°.
  14. En nyere (udateret) afskrift af hefte 1 og 2 (indbundet i to fløjlsbind) i nærmest prentet, altså ikke-gotisk, skrift er bevaret som NkS 174 b, 4°, med en del forskellige læsemåder i forhold til den gamle renskrift og 1787-trykket.
  15. Magon 1926, s. 231-232 samt s. 521, note 383-384.
  16. I det følgende af nærværende behandling bringes nogle eksempler på oversættelse af enkeltord og udtryk fra Wadums, Pontoppidans og Trojels gengivelser (i sidste fald med sidetal fra trykket 1801).
  17. Anders Arrebo prøvede sig i »Fortale til Skaberen« og »Første Uges første Dag« i sit skabelsesdigt *Hexaëmeron*, tr. posthumt 1661 ved hans søn, frem med en kompliceret heksametervariant med tvungent mandligt indrim efter cæsuren og kvindeligt enderim, men gik i et dobbelt anhang over til jambiske aleksandrinere med fast kvindeligt enderim i hele resten af teksten. Selv hans nærmeste elev og beundrer, Thomas Kingo, der ellers virkelig lærte barokstilistik af ham, brugte aldrig heksametre.
  18. Se eksempler i Fafner 1994, s. 302-310.
  19. Rahbek 1801 II, s. 18.
  20. *SS VI*, s. 345.
  21. Rahbek 1801 II, s. 24.
  22. Rahbek 1801 II, s. 23.
  23. *Dansk Ordbog*, ved Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I. København 1793, s. 286 (siderne med bogstavet B lå færdigtrykt allerede i 1784).
  24. *SS VI*, s. 346.
  25. Det gengiver Salme 8,2, som på nyere bibeldansk lyder i tiltale af Gud (Jahve): du, som bredte din majestæt [eller: højhed] ud over himlen.

26. Nr. 1, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31 og 33 er præcise gengivelser. Nr. 6, 16, 18, 20, 24, 30 og 32 afviger ubetydeligt fra 1760-trykket, nok snarere på grund af distraktion hos Ewald end forlægsrifter (jf. også forglemmelsen af en note nr. 27). Ewalds skrift synes temmelig åben og hastig i denne renskrift af en tabt original.
27. Rahbek 1801 II, s. 19.
28. Rahbek 1801 II, s. 20 og 21.
29. SS VI, s. 344.
30. Jf. Fafner 1994, s. 312.
31. Jf. ODS 2, sp. 690, og 8, sp. 532.
32. ODS 2, sp. 419, jf. fx Tit. 1.15; se også *Levnet og Meeninger*, SS IV, s. 272.
33. Rahbek 1801 II, s. 21.
34. Fx i »Følelser ved Den hellige Nadvere. En Ode«, 1780, SS II, s. 257-258.
35. Rahbek 1801 II, s. 25.
36. Sammenstødet mellem »schon« og »neu-« må skulle læses som en spondæ.
37. Rahbek 1801 II, s. 26.
38. Ordet skal nok betyde »uindskrænket; ubegrænset«; normalformen på tysk er »grenzenlos«.
39. Magon 1926, s. 295-296, kalder først manuskriptet for »Entwurf und Abschrift«, dernæst for »Entwurf für die Veröffentlichung sauber in ein Heft umgeschrieben«, skønt udkast fra ca. 1766 ikke er bevaret; udtrykket »Übersetzungsfragment« s. 526 forekommer korrektere. Möller 1906 kender kun Liebenbergs tryk i 1851 af en ny afskrift fra sidste halvdel af 1840'erne (se her note 6).
40. SS I, s. 192.
41. Rahbek 1801 II, s. 23: Trojel rækker ikke frem til v. 170, men har til v. 51 et forlægsbestemt »Skimmer«, hvor Ewald skriver enstavelsesordet »Glands« (69:19).
42. SS VI, s. 348.
43. Pontoppidan har endog her et »Pleyemoder«.
44. SS VI, s. 348. Det tyske ord for »legekammerat« kønsbestemmes også til »Gespielinn der Engel« (v. 235), hvad Ewald klarer ubesværet med »Englers Veninde« (79:32-33).
45. ODS 17, sp. 1468; SS II, s. 81.
46. SS III, s. 29.
47. SS VI, s. 345; Rahbek 1801 II, s. 25: Trojel har »Spidse, som grændser til Himlen«. Dette sted hos Klopstock er i øvrigt indholdsmæssigt

- signal om overgangen også i digtning fra det ptolemæiske til det kopernikanske system.
48. Jf. den eneste inversion i kongesangen fra *Fiskerne*, 1779: »Fra Danmark lyner Tordenskiold« (SS III, s. 188); Rahbek 1801 II, s. 25.
  49. SS VI, s. 346.
  50. SS VI, s. 346.
  51. SS VI, s. 348.
  52. Rahbek 1801 II, s. 19; Trojels form er ikke optaget i *ODS*.
  53. SS VI, s. 345.
  54. SS VI, s. 349.
  55. Arnholtz 1972, s. 246, note 12.
  56. »Klopstock aabenbarede sig da i Frankfurt lille, velbygget, med afmaalt Holdning, der dog ikke var stiv. Han havde et Væsen som en Diplomat, der repræsenterer ikke en Fyrste, men højere Magter, var Stedfortræder for Religion, Sædelighed og politisk Frihed (...) Patriark med en Verdensmands Væsen« (Brandes 1915, s. 160). Brandes' (uoplyste) kilde er Goethes *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, 3. del, 1814, 15. bog.
  57. Brandes 1915, s. 142.
  58. Brandes 1915, s. 82 og 219-220.
  59. Brandes 1915, s. 160.
  60. Bohnen 1990, s. 230-254, indeholder en anderledes besindig og nuanceret karakteristik af Klopstock som digter og som litterær institution.
  61. Messiadens 6. Sang beretter om tilfangetagelsen af Jesus, forhøret over ham og dødsdommen.
  62. Münter 1781, s. 148, jf. Magon 1926, s. 499.
  63. August Baggesen: *Jens Baggesens Biographie*, I. 1764-1793, 1843, s. 149-155; den originale dagbog (NkS 504, II, 8°) for 10., 12., 13., 14. og 15. september samt 1. oktober, som Henrik Blicher skal have tak for at have henvist til, har en lidt bredere og sprogligt mindre friseret fremtrædelsesform.
  64. Baggesen 1792, kap. »Klopstock«.
  65. Blicher 2001 2, s. 346-347, og 3, s. 353-354.
  66. Liebenberg, 1851, s. 72-79. En anden åndfuld gæst oplevede i maj 1795 oldingen som åben, elskværdig og venlig, med en forening af barnlig uskyldighed og en Homers genius (Molbech 1851, s. 68, note 57).
  67. Citat fra Blicher 1994, s. 78, af juristen C.A.G.J. Engels optegnelser om Staffeldt (fra begyndelsen af 1840'erne). Engel (1799-1863) om-

- gikk Staffeldt fra efteråret 1823 og til hans død 26. december 1826 og var eksekutor i hans bo.
68. En af disse var den norskfødte Gerhard Treschow (1703-65), præst i Birkerød og Trinitatis (jf. Bull 1916, s. 84).
  69. Magon 1926, s. 155 og 157.
  70. Jf. Ewalds da utrykte fortale fra 1770 til *Rolf Krage*, i Henriques 1938, s. 78.
  71. Jf. Thomsen 1961, især s. 56-58, og Albertsen 1978, s. 11-29.
  72. Stenersen 1752, s. 5.
  73. Klopstock, der var flyttet til København midt i april 1751, nævner den 66-årige Holbergs afvisning af Messiaden i et brev til den tyske fabeldigter Friedrich von Hagedorn 19. oktober 1751, jf. Rønning 1886, s. 185, og E. Spang-Hanssen 1964, s. 122.